

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

قرآن، کلام الهی و سرمایه جاودان انسان، از بدو نزول تا عصر حاضر همواره مورد توجه خاص مسلمانان بوده است. این توجه به قرآن باعث رشد هنرهای خطاطی، مرکب‌سازی، تذهیب، ترصیع، تحریر، حل‌کاری، طلاکاری، افشان‌گری، ابری‌سازی، حاشیه‌سازی، دندان‌موشی‌سازی، کمندکشی، فصّالی و صحافی شد و هنرمندان در پدید آوردن یک نسخه هنری و مصور هماهنگ با هنرمندان دیگر فعالیت می‌کرده‌اند تا اثری ارجمند بر اساس مکتبی خاص ایجاد کنند. تحولات سبک‌های تزئینی و مکاتب هنری قرآنی، به دلیل محدود بودن دست‌نوشته‌های دارای ترقیمه یا تذهیب امضاشده، پیچیده و دشوار است. بسیاری از دست‌نوشته‌های نفیس و ارزشمند نیز در زمره این آثار قرار دارند؛ چراکه نام کاتب یا مذهبشان نامعلوم بوده و تاریخ یا سندی وجود ندارد که محل کتابت یا نام سفارش‌دهنده آن‌ها را ذکر کرده باشد.

یکی از دانش‌هایی که بر اساس آن به شناسایی مصاحفی که محل و زمان کتابت آن‌ها نامشخص است، می‌توان پرداخت، دانش نسخه‌شناسی است که به معنای مهارت و دانشی است که می‌توان بر اساس آن نسخه‌های خطی را از جهت‌های مختلف توصیف و معرفی کرد و مشتمل بر قسمت‌های ظاهری و فیزیکی کتاب خطی است و می‌توان ویژگی‌های به‌دست‌آمده را بر اساس مکاتب هنری سازنده آن‌ها در مکان و زمان مشخص طبقه‌بندی کرد که به جهت شناخت نسخه‌های خطی ارزشمند هستند. در میان مکاتب‌های هنری ایرانی - اسلامی، مکتب شیراز با تأثیرپذیری از هنر ایران قبل از اسلام، مسیر تکامل خود را در دوران اسلامی طی کرد. با آغاز سده نهم هجری قمری شهر شیراز مرکز تجمع هنرمندان شد و شیوه‌ای از کتاب‌آرایی رواج یافت که تا نیمه نخست قرن دهم هجری قمری در تزئین مصاحف و نسخه‌های فاخر به کار رفته است.

از پژوهش‌هایی داخلی که به نسخه‌شناسی و تزئینات آثار مکتب شیراز پرداخته‌اند می‌توان به آژند (۱۳۸۷) در کتاب «مکتب نگارگری شیراز» اشاره کرد که با حضور شاهزادگانی هنرمند به نام اسکندر سلطان و ابراهیم سلطان پرداخته که با انتخاب هنرمندانی بزرگ و سرمایه‌گذاری هنگفت، کتابخانه و کارگاه هنری در رقابت با هرات ساخته و مکتبی پرمایه و غنی به نام مکتب شیراز به وجود آورده‌اند. صحراگرد (۱۳۸۷) در کتاب «مصحف روشن» ویژگی‌های اصلی تذهیب مکتب شیراز دوره صفوی را در تغییر سنت کتابت قرآن‌های پرکار چندپاره به قرآن‌های تک‌جلدی بیان داشته است و نتیجه گرفته که بخش عظیمی از قرآن‌های قرن دهم هجری قمری که در ایران کتابت شده، نسخه‌های تک‌جلدی هستند. همچنین در این زمان است که متونی همچون دعای ختم قرآن و فال‌نامه به انتهای مصحف افزوده شده است. در مقاله «بررسی ساختار و صفحه‌آرایی صفحات افتتاح نسخ قرآن مجید از قرن پنجم تا دوازدهم هجری» شفیعی و مرثی (۱۳۹۲) نتیجه گرفته‌اند که حاشیه تذهیب مکتب شیراز شامل ردیفی از بادامک‌ها و تاج‌های کوچک است. همچنین لوح افتتاح ۸۰٪ آثار، شامل شکوفه‌های زرین و رنگین با ساقه‌های باریک، طوماری و موج بر بوم لاجورد است و نقوش آن با مشکی دورگیری شده است. صحراگرد و شیرازی (۱۳۹۲) در مقاله «سטר بندی و صفحه‌آرایی قرآن‌های خطی (با تأکید بر آثار قرن هشتم تا دهم هجری شیراز)» به این نتیجه رسیدند که در قرن دهم هجری قمری متن قرآن با دو نوع قلم جلی و خفی به خطوط ثلث و نسخ یا محقق و ریحان اجرا می‌شده که به‌صورت سه کتیبه درشت در بالا، پایین و وسط و دو دسته ریزنویس در میان کتیبه‌ها بوده است.

در مقاله «خاندان روزبهان شیرازی» معتقدی (۱۳۹۲) نتیجه گرفته که تغییر قطع از سلطانی به رقعی و گاه کوچک‌تر در کنار اضافه شدن روش‌های نوین در عرصه کتاب‌آرایی (حل‌کاری، انگک، قطاعی، عکس و غیره)، نشان از مولد شیوه‌های نو با شاخصه‌های جدید در تزئین کتب مکتب شیراز است. فرهنگ‌نژاد و دیگران (۱۳۹۴) در مقاله «بررسی نسخه‌پردازی مکتب شیراز صفوی» بیان داشتند که مهم‌ترین ویژگی این مکتب، شکل‌گیری فرمی از تذهیب در تزئین صفحه مزدوج آغازین و سرلوح‌های مذهب پرکار و ظریف و افزودن رنگ سبز زنگاری و مشکی در زمینه قاب‌بندی‌ها و احیای طرح‌های کنگره‌ای و نیم تاج‌ها در حاشیه کتیبه لوح‌های مذهب است. اکبری و کشمیری (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «مقایسه ساختار تذهیب صفحات مذهب مزدوج در چهل نسخه از شاهنامه و خمسه‌های دوره صفوی» نتیجه‌گیری کرده‌اند: در تزئینات تذهیب خمسه‌ها و شاهنامه‌ها الگوهای مشترکی در این مطالعه شناسایی شده است که در قرآن‌ها نیز شاهد به کارگیری آنها بوده؛ هرچند که این امر نشان‌دهنده گریته‌برداری مذهب‌ان از الگوهای پیشین است.

از پژوهش‌های خارج کشور می‌توان به پژوهش لینگز^۱ (۱۹۸۹) اشاره کرد که در کتابی با عنوان «هنر خط و تذهیب قرآنی» به بررسی خط و تذهیب در تمدن اسلامی پرداخته است. در فصل ششم و هفتم به ترتیب به معرفی و تحلیل مصاحف تیموری و صفوی در ایران پرداخته است و از مصاحف نفیس کتابخانه آستان قدس رضوی جزوه‌های قرآنی ۴۱۴ و ۴۱۶ را از مصاحف مرجع دوره تیموری معرفی کرده است. جیمز^۲ (۱۹۹۲) در کتاب «پس از تیمور» ویژگی تذهیب مکتب شیراز را در کتیبه‌های منحنی با نقش دسته گل پر مانند بر زمینه‌ای آبی رنگ و خطوط طلایی و آبی قاب‌بندی شده و برای فواصل آیات نقش گل کوچک طلایی و نقوش بیضی شکل در حاشیه به جهت محل هر پنج آیه و نقشی مدور نشان پایان هر ده آیه بیان داشته است. بلیر و بلوم^۳ (۱۹۹۴) در کتاب «هنر و معماری اسلامی» به کتاب‌آرایی و مکاتب هنری دوره تیموری پرداخته‌اند و نتیجه گرفتند که مهمترین مراکز انتقال هنرمندان کانون‌های شیراز و هرات بودند که باعث انتقال دست-آوردهای هنری بین این کانون‌ها شده است. از پژوهش‌های دیگر ریشارد^۴ (۱۹۹۷) در کتاب «جلوه‌های هنر پارسی» تصاویری از نسخه‌های مرجع دوره‌های تیموری و صفوی را ارائه کرده و از نقش حکومت در دوره تیموری و بازار وراقان در دوره صفوی در تولید کتاب‌ها اشاره داشته است.

با بررسی پژوهش‌های گذشته مشخص است که مطالعه تطبیقی آثار مکتب شیراز در دو دوره تیموری و صفوی انجام نگرفته است؛ لذا باوجود نیاز به شناخت تفکیک آثار این دو مکتب هنری که بر اساس آن بتوان مصاحف بدون شناسنامه این دو دوره را بازشناخت این پژوهش انجام گرفته است. مسئله اصلی این پژوهش شناسایی و تبیین ویژگی‌های مصحف نگاری در مکتب شیراز در دوره‌های تیموری و صفوی است تا بدین طریق بتوان سیر تحول و دگرگونی کتابت و کتاب‌آرایی قرآن‌های شیراز را باز شناخت. در این پژوهش به پرسش‌های زیر پاسخ داده می‌شود:

- ویژگی‌های تزئینات مصاحف مکتب شیراز در دوره تیموری کدام است؟
- ویژگی‌های تزئینات مصاحف مکتب شیراز در دوره صفوی کدام است؟
- چه نقاط اشتراک و افتراقی در نسخه‌شناسی مصاحف مکتب شیراز در دوره‌های تیموری و صفوی وجود دارد؟

روش پژوهش

برای دستیابی به هدف‌های پژوهش از یک فرآیند نظام‌مند بهره گرفته شده تا پاسخ پرسش‌ها یا راه‌حل مسائل به دست آید. پژوهش حاضر از نظر هدف توسعه‌ای به روش تطبیقی انجام گرفته و روش جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای است؛ زیرا که امکان دسترسی به اصل منابع و تجزیه و تحلیل فنی، تجربی و آزمایشگاهی منابع وجود نداشت؛ لذا این پژوهش با محوریت مشاهده غیرمستقیم نموده‌ها و بررسی‌های تاریخی انجام گرفته است (مهاجری، ۱۳۹۰). در تجزیه و تحلیل تطبیقی، موقعیت‌ها، گروه‌ها و آثار متفاوت و یا داده‌های مشابه را در سیر تحول و تطور یک دوره تاریخی بررسی می‌کنند و در نتیجه برای استفاده بهینه از مطالعات تطبیقی باید اقدام به طبقه‌بندی اطلاعات کرد (اعرابی، ۱۳۷۸).

در این پژوهش با تحلیل داده‌های مطرح شده در پیشینه پژوهش، مؤلفه‌های تعیین‌کننده‌ای که منابع مرجع مکتب هنری شیراز در دوره زمانی پژوهش را بتواند مشخص کند از طریق فهرست کتابخانه شناسایی و در کاربرگ‌های سیاه و ارسی ثبت شد. اطلاعات نسخه‌شناسی بدست آمده، از طریق جداول مورد طبقه‌بندی قرار گرفته است. جامعه آماری این پژوهش ۲۱۰۰۰ مصحفی است که در گنجینه قرآنی آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. در دوره زمانی پژوهش ۱۷۵۹ مصحف از طریق فهرست شناسایی شد که طبق جدول شماره: (۱) مصاحف بازه زمانی پژوهش که دارای تزئینات به‌عنوان یکی از ارکان نسخه‌شناسی در شناسایی مکاتب هنری هستند، در دوره تیموری و صفوی طبقه‌بندی شده‌اند:

1. Lings

2. James

3. Blair & bloom

4. Richard

جدول ۱. جامعه اولیه پژوهش، مأخذ، فهرست کتابخانه استان قدس رضوی

دوره‌های مورد پژوهش	تعداد مصحف	مصحف دارای تزئینات
دوره تیموری	۷۸۵	۱۴۶
دوره صفوی	۹۷۴	۲۲۶

با نظر به جدول شماره (۱) مشخص است که در مجموعه آستان قدس رضوی ۱۴۶ مصحف دوره تیموری و ۲۲۶ مصحف از دوره صفوی به‌عنوان جامعه ثانویه وجود دارد که از میان این جامعه آماری به روش هدفمند مصاحف مرجع و نفیس مکتب شیراز از طریق فهرست کتابخانه شناسایی شد. از دوره تیموری جزوه‌های قرآنی شماره ۴۱۴، ۸۲۶ و مصحف ۱۹۰ و از دوره صفوی، شماره‌های: ۱۲۶، ۱۳۶، ۱۰۶، ۱۱۲، ۲۹۱ که در ترقیمه کاتب یا شهرت کاتب مربوط به مکتب شیراز دوره‌های تیموری و صفوی بود، به‌عنوان مصاحف مرجع مورد تحلیل دانش نسخه‌شناسی قرار گرفته است.

یافته‌ها

پاسخ به سؤال اول، ویژگی‌های تزئینات مصاحف مکتب شیراز در دوره تیموری کدام است؟

بر اساس مطالب پیشینه پژوهش، در شهر شیراز با حضور شاهزادگان تیموری کتابخانه و کارگاه هنری در رقابت با هرات شکل گرفت و مکتبی پرمایه و غنی به نام مکتب شیراز به وجود آمد. بر اساس ویژگی‌های نسخه‌شناسی، جزوه‌های قرآنی شماره: ۴۱۴ و ۸۲۶ و قرآن شماره: ۱۹۰ از مصاحف مکتب شیراز دوره تیموری به‌عنوان منابع مرجع این مکتب هنری شناسایی شدند. ویژگی این مصاحف کیفیت خط ممتاز و دارا بودن تمام ارکان نسخه‌شناسی است. جزوه قرآنی شماره: ۴۱۴ به کتابت ابراهیم سلطان گورکانی حاکم شیراز و جزوه قرآنی شماره: ۸۲۶ زین‌العابدین بن محمد الکاتب شیرازی است که هر دو از کاتبان مشهور شیراز هستند. قرآن شماره: ۱۹۰ نیز در فهرست‌های آستان قدس رضوی به‌عنوان مصحف مکتب شیراز ثبت شده است. این آثار جزو مصاحف نفیس گنجینه قرآنی آستان قدس رضوی هستند که می‌توانند به بهترین شکل تمام ارکان نسخه‌آرایی این مکتب هنری را مشخص کنند. در جدول شماره (۲) اطلاعات به‌دست آمده از فهرست قرآنی آستان قدس رضوی ارائه شده‌اند:

جدول ۲. ویژگی‌های کتاب‌آرایی مصاحف مکتب شیراز دوره تیموری، مأخذ، فهرست کتابخانه

ویژگی نسخه‌شناسی	جزوه قرآنی: ۴۱۴	جزوه قرآنی: ۸۲۶	قرآن شماره: ۱۹۰
نام کاتب	ابراهیم سلطان گورکانی	زین‌العابدین بن محمد الکاتب شیرازی	---
تاریخ/کتابت یا وقف	کتابت: ۸۲۷ ق. وقف: ۸۲۷ ق.	کتابت: ۸۸۹ ق. وقف: ۱۰۶۷ ق.	کتابت: --- ق. وقف: ۱۰۷۲ ق.
درجه نفاست	فوق‌العاده نفیس	نفیس	نفیس
نوع خط	ثلث/ریحان	ثلث/نسخ	ثلث/نسخ
کیفیت خط	ممتاز	ممتاز	عالی
صفحه‌پردازی	جلی/خفی‌نویسی	جلی/خفی‌نویسی	جلی/خفی‌نویسی
اندازه اوراق	۸۱*۶۱	۳۸.۵*۲۹.۵	۲۱.۵*۳۱.۵
تزئینات	لوح مذهب، کتیبه، سر سوره نشان آیه و خمس و عشر جدول	لوح مذهب نشان آیه خمس و عشر، جدول	لوح مذهب، کتیبه، سر سوره نشان آیه و خمس و عشر جدول
اوراق بدرقه	انجامه کاتب	ندارد	ندارد

با نظر به جدول شماره (۲) مشخص شد که متن مصاحف مکتب شیراز دوره تیموری به خط محقق، ثلث و نسخ و دارای صفحه پردازی جلی و خفی نویسی بوده و کیفیت خط نسخه های مرجع عالی و ممتاز است. نوع مصاحف به صورت جزوه قرآنی و مصحف کامل در این دوره وجود دارد و یکی از این مصاحف در قطع بزرگ سلطانی اجرا شده که نشان از فعالیت کارگاه های بزرگ حکومتی در این دوره است. اوراق بدرقه ابتدا و انتهای این مصاحف فاقد متن و تزئینات بوده و دعای ختم قرآن و دیگر اذکار و ادعیه در پایان مصاحف کتابت نشده است.

تزئینات لوح/افتتاحیه:

در جدول شماره (۳) تصویر سه لوح مذهب افتتاحیه مصاحف مکتب شیراز دوره تیموری آمده است که بر اساس شاخص های نسخه شناسی (محل کتابت، کاتب، مذهب، واقف و یا دیگر موارد) در فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، مربوط به این مکتب معرفی شده اند. هر سه مصحف با حاشیه لاجوردی مزین به بندهای اسلیمی توپر و گل و بوته اندازی در کتیبه های صدر و ذیل و نقش بادامی حاشیه و شرفه های کوتاه، مؤلفه های اصلی تزئینات این مکتب هنری شناسایی شدند.

جدول ۳. شناسایی ویژگی های لوح فاتحه الکتاب مصاحف شیراز در دوره تیموری

جزوه قرآنی، شماره ۴۱۴

قرآن، شماره ۱۹۰

جزوه قرآنی، شماره ۸۲۶

با بررسی مصاحف جدول شماره (۳) مشخص هستند که در مکتب شیراز دوره تیموری، لوح مذهب سوره فاتحه الکتاب به صورت سه بخشی (لوح با کتیبه مزدوج) ترسیم شده چنانکه در کتیبه بالا و پایین مشخصات سوره و در میانه آن در دو لوح متناظر سوره حمد و آیات آغازین سوره بقره یا ابتدای جزوه قرآنی کتابت شده سرلوح در برگ پس از لوح افتتاحیه ترسیم نشده است. سر سوره ها به دو خط رقا و کوفی تزئینی کتابت شده است. در این مکتب، کتیبه های مزدوج صدر و ذیل لوح مذهب سوره افتتاحیه با طرح ترنجی و قلمدانی و کتابت سر سوره ها بر روی رنگ کاغذ فاقد پس زمینه رنگین اجرا شده اند. شرفه های لوح مذهب این مکتب باریک و کوتاه و بیشتر به طرح نیزه ای است. همچنین این لوح دارای نقش دندان موشی در اطراف متن قرآن بوده که با گل و بوته اندازی و اسلیمی مزین شده اند.

تزئینات همراه متن مصاحف

در این تزئینات، نشان فواصل آیات به جز جزوه قرآنی ۴۱۴ به صورت گوی ساده زرین ترسیم شده است. کتیبه سر سوره در این مکتب همچون لوح افتتاحیه بر روی کاغذ کتابت شده، نقش سر سوره کتیبه بازوبندی است که چهار لچکی لاجوردی آن را ایجاد کرده است. نقش گل و بوته اندازی شیوه شیراز به رنگ طلایی بر زمینه لاجوردی در این لچکی ها ترسیم شده است. نقش بادامی نشان خمس که در جدول شماره (۴) ارائه شده به دو صورت: ۱. نقش بادامی ساده و بدون کتیبه کوفی؛ و ۲. طرح بادامی بزرگ و دارای شرفه های شعاعی و

دارای کتیبه خمس به خط کوفی تزئینی است. نشان عشر به صورت دایره در تمام مصاحف مورد بررسی ترسیم شده‌اند. نشان تزئینی برای نمایش محل تحزیب، سجده واجب و غیره در این مصاحف اجرا نشده است.

جدول ۴. تطبیق تصاویر تزئینات همراه متن مکتب شیراز در دوره تیموری

نشان	جزوه قرآنی، شماره ۴۱۴	جزوه قرآنی، شماره ۸۹۰	قرآن، شماره ۱۹۰
نشان پایان آیات			
نشان خمس			
نشان عشر			
سر سوره		ندارد	

تزئینات اوراق انتهایی قرآن

در اوراق بدرقه قرآن، دعای ابتدا یا تلاوت یا ختم قرآن یا فال‌نامه در آثار مکتب شیراز دوره تیموری مشاهده نمی‌شود.

پاسخ به سؤال دوم، ویژگی‌های تزئینات مصاحف مکتب شیراز در دوره صفوی کدام است؟

در شهر شیراز پس از درگذشت ابراهیم سلطان تیموری در نیمه قرن نهم هجری قمری، عملاً حمایت‌های درباری از هنرمندان کمتر شد و شیراز زمانی در اختیار قوم ترکمن و هنرمندانش تحت تأثیر مکتب تبریز قرار گرفتند. در ابتدای دوره صفوی تغییر رویه شاه‌طهماسب در حمایت هنرمندان باعث شد، بخشی از هنرمندان پایتخت به شیراز مهاجرت کنند. تفاوت نسخه‌های خطی شیراز صفوی با تیموری در ایجاد کانون وراقان به جای کانون دیوانی بود. از این حیث در این مکتب آثار از نظر اجرا به جلوه و نفاست نسخه‌های سلطنتی دوره تیموری نبوده و در کارگاه‌های خانوادگی اجرا می‌شد. بینش مذهبی دوره صفوی نیز در تغییر روش‌های نسخه‌پردازی مؤثر بود. از میان مصاحف دوره صفوی، به صورت هدفمند ۵ مصحف که کاتبان آن‌ها از وراقان مشهور شهر شیراز هستند به جهت تحلیل مصاحف مکتب شیراز دوره صفوی انتخاب شده‌اند که از طریق جدول شماره (۵) ویژگی‌های نسخه‌شناسی آن‌ها ارائه شده‌اند:

جدول ۵. ویژگی‌های کتاب‌آرایی مصاحف مکتب شیراز دوره صفوی، مأخذ: فهرست کتابخانه

ویژگی نسخه‌شناسی	قرآن، شماره ۱۲۶	قرآن، شماره ۱۳۶	قرآن، شماره ۱۰۶	قرآن، شماره ۱۱۲	قرآن، شماره ۲۹۱
نام کاتب/واقف	شمس‌الدین علی کاتب شیرازی	روزبهان شیرازی	عبدالقادر حسینی شیرازی	عبدالقادر حسینی شیرازی	عبدالقادر حسینی شیرازی
تاریخ/کتابت یا وقف	کتابت: ۹۱۱ ق.	کتابت: ۹۵۴ ق.	وقف: ۹۷۰ ق.	ندارد	وقف: ۱۰۵۱ ق.

درجه نفاست	نفیس	نفیس	فوق العاده نفیس	نفیس	نفیس
نوع خط	نسخ	نسخ	ثلث	نسخ	نسخ
کیفیت خط	ممتاز	ممتاز	عالی	ممتاز	ممتاز
صفحه پردازی	دفتری ساده	دفتری ساده	دفتری ساده	دفتری ساده	دفتری ساده
اندازه اوراق	۲۲*۳۵	۱۷.۵*۲۸	۳۶.۵*۵۴.۵	۲۶.۵*۴۰	۲۸*۴۲
تزئینات	سرلوح - سرسوره - کتیبه - نشان - تذهیب - ترصیع - تشعیر - جدول - زراندازی - میان‌سطور - لوح	سرلوح - سرسوره - کتیبه - نشان - تذهیب - ترصیع - تشعیر - جدول - زراندازی - میان‌سطور - لوح	سرلوح - سرسوره - کتیبه - نشان - تذهیب - ترصیع - تشعیر - جدول - زراندازی - میان‌سطور - لوح	سرلوح - سرسوره - کتیبه - نشان - تذهیب - ترصیع - تشعیر - جدول - زراندازی - میان‌سطور - لوح	سرلوح - سرسوره - کتیبه - نشان - تذهیب - ترصیع - تشعیر - جدول - زراندازی - میان‌سطور - لوح
اوراق بدرقه	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد

تزئینات لوح افتتاحیه:

در لوح افتتاحیه مصاحف مکتب شیراز دوره صفوی، سوره حمد در دو لوح متناظر کتابت شده و پس از لوح افتتاحیه، آیات آغازین سوره بقره زیر سرلوح صفحه بعد افتتاحیه کتابت شده است. در جدول شماره (۶) به ترتیب از بالا به پایین تصاویر تزئینات ظهریه (اوراق بدرقه)، لوح مذهب و مرصع فاتحه‌الکتاب و سرلوح ابتدای سوره بقره از مصاحف مرجع مکتب شیراز دوره صفوی ارائه شده‌اند.

جدول ۶. شناسایی ویژگی‌های لوح فاتحه‌الکتاب مصاحف شیراز در دوره صفوی

با بررسی جدول شماره (۶) مشخص می‌شود که متن لوح فاتحه‌الکتاب مصاحف مکتب شیراز دوره صفوی بیشتر به خط نسخ کتابت شده‌اند و بیشتر کتیبه‌های سر سوره به خط رقاع و ثلث هستند. در مصاحف تناسب موزون کتابت، اعراب‌گذاری و تزئینات اطراف حروف و کلمات وجود دارد. شیوه کتابت جلی و خفی‌نویسی در یک قرآن مورد بررسی دیده شد که آن مورد هم در لوح افتتاحیه این شیوه کتابت نشده است. لوح افتتاحیه شامل کتابت سوره حمد در یک نقش لوزی یا بازوبندی در دو لوح متناظر است و کتابت سوره بقره در زیر یک سرلوح در صفحه بعد انجام گرفته است. متن سوره حمد در زمینه‌های زرین به رنگ سفیدآب یا سیاه و بر زمینه لاجوردی یا طلایی کتابت شده است. شرفه‌های لوح‌های این مذهب این دوره بلند و پرکار اجرا شده و پیرامون لوح بیشتر مصاحف، دارای نقوش تشعیری و در یک مورد به صورت مرصع اجرا شده‌اند. نقوش دندانه‌موشی میان متن در این دوره با بندهای اسلیمی و ختایی با گل‌های الوان ریز و بر روی سطح طلایی اجرا شده که در اصطلاح نسخه‌شناسی به طلا اندازی بین سطور مشهور است. این موضوع در مابقی تزئینات مصاحف نیز حاکم است و نقوش ختایی الوان بر دیگر جزییات تسلط دارند.

تزئینات همراه متن مصاحف

تزئینات همراه متن شامل نقوش پایان آیات، سر سوره، خمس و عشر بود. این تزئینات بارنگ‌های الوان لاجوردی، سرخی، سبز و طلایی جلوه خاصی داشته و در بیشتر آن‌ها بندهای ختایی نقش شده‌اند. سر سوره‌ها به خط رقاع یا ثلث کتابت شده‌اند.

جدول ۷. تطبیق تصاویر تزئینات همراه متن مکتب شیراز در دوره صفوی

شماره قرآن	شماره ۱۲۶	شماره ۱۳۶	شماره ۱۰۶	شماره ۱۱۲	شماره ۲۹۱
نشان پایان آیات					
نشان خمس	به علت مرمت برداشته شده است			تصویر داده نشد	
نشان عشر	به علت مرمت برداشته شده است				
سر سوره		تصویر داده نشد			

با نظر به جدول شماره (۷) مشخص است که تزئینات همراه متن بیشتر به صورت سر سوره، نقوش میان سطور و علائم حاشیه متن است. قرآن شماره ۱۲۶ به علت مرمت متن و حاشیه فاقد تزئینات در حاشیه متن قرآن بود. در ترسیم نشان‌های خمس همان سبک گذشته نشان بادامی بدون کتیبه ترسیم شده و طرح ترنج به جهت نشان عشر اجرا شده است.

تزئینات اوراق انتهایی قرآن

در تمام مصاحف مورد بررسی در اوراق بدرقه انتهایی متن قرآن دعای ختم قرآن، فهرست سوره‌های قرآن، فال‌نامه و غیره مشاهده شد که با لوح‌های مذهب و مرصع تزئین شده‌اند. از خط نستعلیق در این دوره به جهت کتابت ادعیه استفاده شده است. پاسخ به سؤال سوم، چه نقاط اشتراک و افتراقی در نسخه‌شناسی مصاحف مکتب هرات در دوره‌های تیموری و صفوی وجود دارد؟ با خوانش بصری لوح مذهب سوره فاتحه‌الکتاب مصاحف جداول ۶ و ۳ مشخص می‌شود که در الگوی تزئینات ما بین مکتب شیراز تیموری و صفوی تفاوت‌های اساسی وجود دارد. مهم‌ترین موضوع تغییر نگرش در استفاده از تزئینات است، به طوری که تذهیب بر کتابت در دوره صفوی تسلط دارند و کتابت متن سوره حمد بر روی تزئینات انجام گرفته و در مواردی خوانایی را دچار اشکال کرده است. این موضوع در مکتب شیراز دوره تیموری و در مکتب هرات به علت قاب‌بندی و دندانه موشی‌های اطراف متن سوره کمتر دیده می‌شود. مهم‌ترین تغییر دیگر، نوع طراحی کلی لوح مذهب در این دو دوره است. در دوره تیموری، لوح مذهب با دو کتیبه مزدوج در صدر و ذیل که سوره‌های حمد و ابتدای بقره به صورت متناظر در دو صفحه کتابت شده قابل مشاهده است؛ اما در دوره صفوی کتیبه‌های مزدوج دیده نمی‌شود و سوره حمد در دو صفحه به صورت متناظر در میان نقش بازوبندی یا لچک و ترنج کتابت شده و ابتدای سوره بقره در زیر نقش سرلوح در صفحه بعد آمده است که در جدول شماره (۸) قابل مشاهده است.

جدول ۸. تطبیق تصاویر لوح مذهب مکتب شیراز دوره تیموری و صفوی

مکتب شیراز صفوی

مکتب شیراز تیموری

لوح فاتحه‌الکتاب، قرآن، شماره ۱۱۲

لوح فاتحه‌الکتاب، شماره ۴۱۴

از تفاوت‌های دیگر آثار این دو دوره، استفاده از دعا‌های ختم، فال‌نامه در اوراق بدرقه مصاحف صفوی است که در دوره تیموری مشاهده نمی‌شود. تذهیب مصاحف دوره صفوی پرکار و از بندهای ختایی الوان و بترمه در میان‌بندهای اسلیمی استفاده شده و شرفه‌های آن پرکار است؛ در حالی که در دوره تیموری طرح لوح، قاب‌بندی شده و بندهای ختایی در میان‌بندهای اسلیمی اجرا نشده است. شرفه‌های شیراز تیموری کوتاه و نیزه‌ای هستند در حالی که شرفه شیراز صفوی بلند و پرکار اجرا شده‌اند. همچنین نقش کنگره‌های پیوسته یا نیم ترنج در بخش بیرونی حاشیه لوح‌های دوره صفوی ترسیم شده که تداعی‌کننده تشعشع نور خورشید است؛ در حالی که در دوره تیموری حاشیه لوح

مذهب با خطی صاف احاطه شده و از نقشی بادامی در وسط اضلاع حاشیه استفاده شده است. دیگر موارد نسخه‌شناسی بین مصاحف در این دو دوره یکسان است. نتایج به‌دست آمده در باب مصاحف مکتب شیراز در دو دوره تیموری و صفوی از طریق جدول شماره (۹) طبقه‌بندی شده‌اند:

جدول ۹. نتیجه‌گیری شناخت مصاحف مکتب شیراز در دو دوره تیموری و صفوی

نوع	دوره تیموری	دوره صفوی
قالب لوح فاتحه الکتاب	استفاده از لوح مذهب مزدوج که سوره‌های حمد و ابتدای بقره به صورت متناظر در دو صفحه کتابت شده و دارای نقش بادامی بر حاشیه و شرفه‌های کوتاه نیزه‌ای	لوح افتتاحیه به طرح ترنج یا بازوبندی و حاشیه کنگره‌دار و نیم ترنج بر حاشیه و دارای شرفه‌های بلند و پرکار
جزوه قرآنی	بیشتر جزوه قرآنی است	همه مصاحف مرجع به سورت قرآن کامل بود
اوراق بدرقه ابتدا (ظهریه)	فاقد عبارات و تزئینات است	دارای تزئینات لوح مذهب یا شمشه است
اوراق بدرقه انتها	فاقد ادعیه و تزئینات است.	در تمام مصاحف ادعیه و دعای ختم قرآن کتابت و تزئین شده است
خط نستعلیق	دیده نشد	ادعیه انتهایی قرآن‌ها برخی به خط نستعلیق است
تشعیرسازی	در اطراف لوح‌های مذهب مصحف اجرا شده است	در بیشتر لوح‌های مذهب تشعیر به صورت گل و بوته‌اندازی اجرا شده است
نوع صفحه‌پردازی کتابت	به صورت جلی و خفی نویسی است	بیشتر به صورت ساده دفتری است و فقط یک مورد جلی و خفی نویسی دیده شد
نقوش دندانه‌موشی	این نقش فقط در لوح افتتاحیه به طرح‌های هاشور و الیمی و گل و بوته‌اندازی اجرا شده	این نقش در لوح افتتاحیه و در برخی مصاحف در کل صفحات به طرح طلا اندازی بین سطور بدون نقش یا به نقش‌بندهای ختایی الوان اجرا شده است.
نوع کتابت از نظر زیبایی	از نظر زیبایی تزئینات برای بهتر دیده شدن کتابت اجرا شده و فضای کافی برای کاتب وجود دارد	تزئینات بر کتابت مسلط است و در لوح افتتاحیه کتابت در میان نقوش اجرا شده و از دور خوانش ندارد
ترکیب‌بندی نقوش	اصلی‌ترین نقوش، نقش اسلیمی و به همراه گل و بوته‌اندازی است	اصلی‌ترین نقوش بندهای ختایی الوان و اسلیمی ماری است
گره‌بندی جداول	بدون گره‌بندی یا گره‌بندی جداول ساده است.	گره‌بندی کمتر اجرا شده است

نقوش ختایی در نیمه اول دوره تیموری کار نمی‌شده یا در قالب‌هایی جدا از نقوش اسلیمی طراحی می‌شده به صورت کلی تسلط به نسبت مکتب شیراز، بیشتر با نقوش اسلیمی است.	نسبت استفاده از نقوش ختایی بیشتر از مکتب هرات بود و نقوش در نیمه اول قرن نهم به صورت گل و بوته‌های ریشه‌ای طلایی بود.
نقوش بین سطور	بیشترین فراوانی نقش اندازی ختایی در میان نقوش دندان‌موشی محرر بود.
کتابت در نقوش همراه متن	بیشترین فراوانی نقوش خمس و عشر فاقد کتیبه است. نشان عشر هم‌دایره هم به شکل ترنج است

بحث و نتیجه‌گیری

در این پژوهش مکتب شیراز که مهم‌ترین مکاتب هنری ایران در قرون نهم و دهم هجری قمری است، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش بر اساس دانش نسخه‌شناسی انجام گرفته و با شناسایی قرآن‌های مرجع و نفیس مکتب شیراز مشخص شد که تفاوت‌های اساسی در برخی ویژگی‌های نسخه‌شناسی وجود دارد که می‌توان بر اساس آن مصاحفی که به واسطه عدم وجود رقم کاتب زمان و محل کتابت آن‌ها مشخص نشده‌اند، شناسایی کرد. این موضوع از مهم‌ترین دغدغه‌های معنوی و مادی برای مجموعه‌داران آثار هنری است. در مکتب شیراز، اگرچه هنرمندان در آغاز بر اساس تجارب و سنت‌های گذشتگان، هنر تذهیب و رنگ‌آمیزی را انجام می‌دادند؛ اما با عوامل و لوازم و ابتکارهایی که در امر نسخه‌آرایی به کار بردند، تذهیب و تزئینات نسخه‌های خطی را به صورت یک اثر تازه، بدیع و ممتاز درآوردند که آثار آن به عنوان یک مکتب هنری شاخص قابل واکاوی است.

در آثار مکتب شیراز دوره تیموری مصاحفی وجود دارند که با حمایت دیوان حکومتی همچون جزوه قرآنی ۴۱۴ آستان قدس انجام گرفته که نظر آژند (۱۳۸۷) مبنی بر حمایت حکومت مورد تأیید قرار گرفت. در باب ویژگی تذهیب مصاحف مکتب شیراز، صحراگرد (۱۳۸۷)، ویژگی جلی و خفی‌نویسی و برتری خط نسخ به عنوان خط رسمی کتابت مصاحف اشاره کرده که در مصاحف مورد بررسی تأیید شد. جیمز (۱۹۹۲) از کتیبه‌های منحنی با نقش دسته گل پر مانند بر زمینه‌ای آبی‌رنگ و نقوش بیضی‌شکل در حاشیه به جهت محل هر پنج آیه و نقشی مدور نشان پایان هر ده آیه اشاره کرده که در این پژوهش با عنوان گل بوته‌اندازی در طرح لوح مذهب دوره تیموری و همچنین نشان ترنج و بادامی به جهت خمس و نشان دایره برای نشان عشر مورد تأیید قرار گرفت. معتقدی (۱۳۹۲)، از تغییر قطع سلطانی به رقعی اشاره کرده که با وجود قرآن بزرگ ابراهیم میرزا و قطع دیگر مصاحف مرجع مکتب شیراز دوره تیموری این موضوع رد شد. در باب قرآن‌های مکتب شیراز دوره صفوی، کتابت مصاحف تک‌جلدی، به کارگیری دعای ختم قرآن و فال‌نامه در انتهای مصاحف از ویژگی قرآن‌های مکتب شیراز دوره صفوی اشاره شد (صحراگرد، ۱۳۸۷) که یافته‌های پژوهش همگی به صورت تک‌نسخه و دارای ادعیه در انتهای مصاحف بودند. شفیقی و مراثی (۱۳۹۴) از برتری تزئینات بر خوانایی متن قرآن را ویژگی مصاحف مکتب شیراز دوره صفوی برشمردند که در پژوهش تأیید شد.

در پژوهش حاضر وجوه اشتراک و افتراق مصاحف دوره‌های تیموری و صفوی مکتب شیراز به جهت خوانش و تطبیق عناصر نسخه‌شناسی مورد بررسی قرار گرفت و مواردی که در شناسایی آثار این مکتب از همدیگر کمک می‌کنند، مشخص شد. از میان تمام ویژگی‌های ارائه شده در این پژوهش می‌توان به این نتیجه دست یافت که پنج ویژگی تزئینات لوح فاتحه‌الکتاب، سر سوره‌ها، ادعیه اوراق بدرقه ابتدا و انتهای قرآن، تزئینات همراه متن قرآن و ترکیب‌بندی نقوش از مهم‌ترین ویژگی‌هایی هستند که می‌توانند در شناسایی مصاحف قرآنی این مکتب هنری به کار گرفته شوند.

- (۱) قالب طرح لوح فاتحه‌الکتاب: در مکتب شیراز به طرح کتیبه مزدوج صدر و ذیل لوح و سوره حمد و بقره به صورت متناظر در دو برگ کتابت شده و شرفه‌ها ساده هستند. در مکتب شیراز صفوی قالب طرح لچک و ترنج است و سوره حمد در دو برگ متناظر داخل ترنج‌ها کتابت شده‌اند و به علت تزئینات زیر متن سوره خوانایی کمتری دارند و شرفه‌ها پرکار و از نقوش اسلیمی درهم‌تنیده تشکیل شده‌اند.
 - (۲) سر سوره‌ها: در دوره تیموری بر روی کاغذ و در دوره صفوی بر روی زمینه زر کتابت شده‌اند؛
 - (۳) دعا‌های اوراق بدرقه شامل افتتاح: در دوره تیموری ادعیه مشاهده نشد؛ درحالی‌که در مصاحف مکتب شیراز دوره صفوی اجرا شده‌اند؛
 - (۴) تزئینات همراه متن قرآن در دوره تیموری نشان خمس به شکل بادامی و عشر به شکل دایره هستند و کتیبه کوفی در برخی نشان‌ها آمده است؛ ولی در دوره صفوی شکل ترنج برای نشان عشر ترسیم شده و نشان‌ها فاقد کتیبه کوفی هستند؛
 - (۵) ترکیب‌بندی نقوش: در دوره تیموری، نقوش اسلیمی و بند رومی مهم‌ترین نقوش به کاررفته در این دوره هستند و نقوش ختایی به صورت گل و بوته‌های ریشه‌ای در قالب‌هایی جدا از بندهایی اسلیمی اجرا شده است. در دوره صفوی تسلط با بندهای ختایی است.
- همان‌گونه که در این پژوهش مشخص شد، ضمن توجه به روش‌های شناسایی ویژگی‌های هنری هر مکتب و دوره هنری که در مطالعات پیشین انجام گرفته، می‌توان از طریق مطالعه تطبیقی بین آثار دوره‌ها و مکاتب هنری، ویژگی‌هایی را شناسایی کرد که مختص به یک دوره یا مکتب هنری است و در دیگر مکاتب و دوره‌های هنری وجود ندارد و به‌عنوان مؤلفه‌های پژوهش‌های پیشنهادی در تکمیل بسترهای هویتی و شناختی یک مکتب هنری می‌توان موردپژوهش قرارداد. همچنین با توجه به احتمال شناسایی آثار دیگر مکاتب هنری از طریق الگوی مفهومی داده‌شده، در پژوهش‌هایی میزان تطبیق این الگو موردسنجش قرار گیرد.

منابع

- آژند، ی. (۱۳۸۷). مکتب نگارگری شیراز. فرهنگستان هنر.
- عربی، م. (۱۳۷۶). روش تجزیه و تحلیل تطبیقی در مدیریت. دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۲۳
- اکبری، ا.، و کشمیری، م. (۱۴۰۱). مقایسه ساختار تذهیب صفحات مذهب مزدوج در چهل نسخه از شاهنامه و خمسه‌های دوره صفوی. *دوفصلنامه هنرهای صناعی اسلامی*، ۶(۱)، ۸۵-۱۰۱.
- شفیعی، ن. و مراثی، م. (۱۳۸۹). بررسی ساختار و صفحه‌آرایی صفحات افتتاح نسخ قرآن مجید از قرن پنجم تا دوازدهم هجری. *نگره*، ۳۱(۳)، ۲۳-۳۶.
- صحراگرد، م. (۱۳۸۷). مصحف روشن. فرهنگستان هنر.
- صحراگرد، م.، و شیرازی، ع. (۱۳۹۱). سطر بندی و صفحه‌آرایی قرآن‌های خطی (با تاکید بر آثار قرن هشتم تا دهم هجری شیراز). *مطالعات کتابداری و سازماندهی اطلاعات (مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات)*، ۹۲(۹۲)، ۱۳۶-۱۵۱.
- فرهمنژاد، ج. و همکاران. (۱۳۹۴). بررسی نسخه‌پردازی مکتب شیراز صفوی با استناد به قرآن خطی ۱۳۶ آستان قدس رضوی. *پیام بهارستان*، ۲۵(۲۵)، ۱۱۲-۱۲۲.
- مهاجری، ع. (۱۳۹۰). مبانی روش تحقیق. چاپار، ۵۲

Aghand, Y. (2008). *Maktab-e Honari-e Shiraz*. Farhangestan Honar [In Persian].

Akbari, A., & Kashmiri, M. (2022). Comparison of the gilding structure of pages of conjugal religion in forty copies of the Shahnameh and Khamsa of the Safavid period. *Two Quarterly Journal of Islamic Artificial Arts*, 6(1), 85-101 [In Persian].

Arabi, M. (1997). *Comparative analysis method in management*. Daftare Paghoeshhaye Farhangi [In Persian].

Blair, S. s., & bloom, j. m. (1994). *The art and architecture of Islam 1250-1800 firs publication*. Cs Graphics Pte.

- James, D. (1992). *After Timur: Qur'ans of the 15th and 16th centuries. Khalili Collection of Islamic Art. vol3. ed Julian Raby.* The Nour Foundation.
- Sahragard, M. (2008). *Roushan Mushaf.* Akademye- honar [In Persian].
- Sahragard, M., Shirazi, A. (2011). Lining and pagination of manuscript Qurans (with emphasis on works from the 8th to 10th centuries of Shiraz). *Library and information organization studies (national library and information organization studies)*, (92), 151-136 [In Persian].
- Shafii, N., & Marathi, M. (2010). Investigating the structure and pagination of the opening pages of the Holy Quran from the fifth to the twelfth century. *Negre.* (31), 36-23 [In Persian].
- Farhamandanjad, J. (2014). Studying the transcription of the Shiraz Safavid school with reference to the 136 manuscripts of Astan Quds Razavi. *Payam-e Baharestan's.* (25), 112-122
- Mohajeri, A. (2011). *Basics of research method.* Chapar. [In Persian].
- Richard, F. (1997). *Aspect of Persian Arts.* National Library of France.

